

УДК 343.178

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.10>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПОЛОЖЕНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ)

Дерев'янка М.І.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу
та криміналістики
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
адвокат адвокатського об'єднання
«Дерев'янка та партнери»*

Ільченко С.Ю.,

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України,
адвокат адвокатського об'єднання
«Дерев'янка та партнери»*

Дерев'янка М.І., Ільченко С.Ю. Актуальні питання дотримання положень Кримінального процесуального кодексу України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій).

У статті розкривається зміст основних проблем, пов'язаних із дотриманням положень Кримінального процесуального кодексу України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). Актуальність публікації обумовлена вразливістю правового статусу особи, залученої до сфери кримінального судочинства, випадками стереотипного ставлення до суб'єктів кримінального провадження, в залежності від певних ознак та обставин. Метою публікації було висвітлення найбільш значущих питань дотримання положень КПК України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, передбачених Законом України «Про санкції», формування висновків спрямованих на дотримання міжнародних стандартів із забезпечення прав та свобод особи. Передумовами до формування вказаної мети стали сучасні проблеми, які виникають під час обмеження прав особи під час досудового розслідування та судового провадження. Робота виконана на підставі використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Із загальнонаукових, зокрема, використовувалися системно-структурний метод, методи функціонального аналізу та історизму, а із спеціальних – формально-юридичний, логіко-процесуальний методи, метод порівняльного правознавства. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації.

Зауважується, що механізм застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, передбачених положеннями Закону України «Про санкції», а також порядок їх оскарження потребують розробки дієвих заходів, спрямованих на ефективний захист прав та свобод особи, яка тимчасово отримала статус «підсанкційної». Ця потреба обумовлена наслідками застосування санкцій до такої особи, а саме накладення на неї стягнень передусім матеріального, морального та психологічного характеру, обмеження її правового статусу у сфері реалізації політичних, соціально-економічних, культурних та особистісних прав. Звернуто увагу на подальші розвідки з досліджуваної проблематики, зокрема на студіювання співвідношення обмежень прав і свобод особи закріплених у КПК України із обмеженнями, передбаченими основними міжнародними нормативно-правовими актами, на аналіз проблем імплементації у вітчизняне законодавство міжнародно-правових засад забезпечення прав та свобод особи, на дослідження юридичної природи примусу у кримінальному процесі та його співвідношення із примусовими заходами санкційного законодавства тощо.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальне процесуальне законодавство України, кримінальний процесуальний примус, обмеження прав та свобод особи, санкції, суд.

Derevyanko M.I., Ilchenko S.Y. Current issues of compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine when applying special economic and other restrictive measures (sanctions).

The content of the main topical issues of compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine during the application of special economic and other restrictive measures (sanctions) is disclosed. The relevance of the publication is due to the vulnerability of the legal status of a person involved in the sphere of criminal justice, cases of stereotypical attitude towards subjects of criminal proceedings, depending on certain signs and circumstances. The purpose of the publication was to highlight the most significant issues of compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine during the application of special economic and other restrictive measures provided for by the Law of Ukraine «On Sanctions», to form conclusions aimed at compliance with international standards for ensuring the rights and freedoms of an individual during criminal proceedings. The prerequisites for the formation of the specified goal were modern problems that arise during the provision of the rights and freedoms of an individual. The work was carried out on the basis of the use of general scientific and special methods of scientific knowledge. Of the general scientific methods, in particular, the system-structural method, methods of functional analysis and historicism were used, and of the special ones, formal-legal, logical-procedural methods, and the method of comparative jurisprudence. The main legislative norms related to the topic of the publication were analyzed.

It is noted that the grounds and procedure for applying special economic and other restrictive measures provided for by the provisions of the Law of Ukraine «On Sanctions», as well as the procedure for appealing against them, require the development of effective measures aimed at effectively protecting the rights and freedoms of a person who has temporarily received the status of «sanctioned». This need is due to the consequences of applying sanctions to such a person, namely, imposing physical, moral, psychological and material penalties on him, restricting his legal status in the sphere of exercising political, socio-economic, cultural and personal rights. Attention is drawn to further research on the issues under study, in particular, studying the correlation of restrictions on the rights and freedoms of a person enshrined in the Criminal Procedure Code of Ukraine with the restrictions provided for by the main international regulatory legal acts, analyzing the problems of implementing international legal principles for ensuring the rights and freedoms of a person into domestic legislation, studying the legal nature of coercion in criminal proceedings and its correlation with coercive measures of sanction legislation, etc.

Key words: measures to ensure criminal proceedings, criminal procedural legislation of Ukraine, criminal procedural coercion, restrictions on the rights and freedoms of the individual, sanctions, court.

Постановка проблеми. Положеннями статті 1 Закону України «Про санкції» визначається, що з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави застосовуються визначені у ньому обмежувальні заходи. Аналіз змісту ст. 3 вказаного Закону надає підстави стверджувати, що такі заходи (санкції) можуть застосовуватися й з приводу вчинення кримінальних правопорушень, передусім – злочинів проти основ національної безпеки України.

Зважаючи на підстави застосування санкцій, очевидно, що одним із способів їх дотримання є використання положень Кримінального процесуального кодексу України, зокрема тих, у яких йдеться про заходи забезпечення кримінального провадження. Адже саме через примусовий характер останніх їх і застосовують з метою досягнення дієвості кримінального провадження (ч. 1 ст. 131 КПК України).

Водночас підстави та порядок застосування примусу під час кримінального провадження мають детальну регламентацію як у статтях КПК України, так і в положеннях міжнародних нормативно-правових актів, а тому їх дотримання є обов'язковим під час застосування санкційного законодавства. У свою чергу ознайомлення із судовими рішеннями, які ухвалювалися у кримінальних провадженнях щодо так званих «підсанкційних осіб», надає підстави стверджувати, що більшість із них складалося завдяки стереотипному мисленню, а не на підставі наявних доказів. Зважаючи на це, питання дотримання положень КПК України під час застосування санкцій лишаються надзвичайно актуальними.

Метою даної статті є висвітлення найбільш актуальних питань дотримання положень КПК України під час застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій).

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань застосування примусу у сфері кримінального судочинства ґрунтовно займалися І.П. Козаченко, В.І. Маринів, Г.Д. Мепарішвілі, М.М. Михеєнко, М.А. Погорецький, Г.І. Чангулі, М.Є. Шумило та інші учені. Їхні наукові доробки значно допомогли осмислити значущість досліджуваної проблеми та посилили впевненість у необхідності підготовки даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного законодавства надає підстави стверджувати, що найсуворіші примусові заходи, які застосовуються з боку держави по відношенню до особи, найширшої регламентації набули у положеннях кримінального процесуального законодавства. Адже завдяки такій регламентації і досягається належна поведінка суб'єктів кримінальних процесуальних правовідносин.

Кримінальне провадження складається із різних процесуальних рішень та дій, у тому числі й пов'язаних із обмеженнями можливостей громадян використовувати належні та гарантовані Конституцією України права та свободи. Необхідність таких обмежень обумовлена потребою реалізації завдань кримінального судочинства, закріплених у ст. 2 КПК України. Так, для забезпечення виконання свідками, потерпілими, підозрюваними, обвинуваченими, експертами й іншими учасниками процесу своїх процесуальних обов'язків, а також забезпечення доказів, цивільного позову і можливої конфіскації майна слідчі, прокурори і суди застосовують заходи процесуального примусу, які передбачені КПК України та втілені у вигляді заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема: виклику слідчим, прокурором, судовому виклику і приводі; накладенні грошового стягнення; тимчасовому обмеженні у користуванні спеціальним правом; відстороненні від посади; тимчасовому доступі до речей і документів; тимчасовому вилученні майна; арешті майна; затриманні особи, запобіжних заходах (ст. 131 КПК України). Очевидним є те, що очікуваним наслідком застосування примусу у кримінальному провадженні є обмеження прав і свобод підозрюваного чи обвинуваченого.

Враховуючи важливий для особи характер примусу, на законодавчому рівні деталізовано порядок його застосування. Цей порядок, передусім, має відповідати ідеям, котрі закріплені в основних міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини (10.12.1948 р.) Організації Об'єднаних націй (далі – ООН), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи (04.11.1950 р.) та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права ООН (16.12.1966р.), котрі ратифіковані Верховною Радою України. В положеннях вказаних нормативно-правових актів міжнародного рівня чітко визначено, що примус повинен обов'язково мати правову основу та відповідати таким основним засадам, як: пропорційності, тимчасовості, рівності, підконтрольності суду, інертності – по відношенню до кола абсолютно недоторканих прав і свобод, а також гласності. Окрім того, чи не головними умовами використання примусу є наявність ефективних внутрішньодержавних механізмів оскарження його застосування та поновлення прав і свобод особи у разі їх порушень.

Так у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини зазначено, що під час здійснення прав і свобод кожна людина має піддаватися лише таким обмеженням, які встановлені законом. У ч. 2 ст. 8 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод вказано, що органи державної влади не можуть обмежувати право на повагу до приватного і сімейного життя, житла, таємниці кореспонденції в інший спосіб, ніж передбачений у законі. Поняття термінів «встановлені законом» чи «передбачений у законі» включає в себе як вимоги до змісту самих обмежувальних положень – чітке тлумачення та вичерпний їх перелік, так і вимоги до самого закону – доступність його положень для ознайомлення.

Однією із вимог до застосування обмежень є їх чітке тлумачення. «Чітке тлумачення» означає, що в основі застосування будь-якого обмеження мають бути лише ті критерії, про які йдеться в самому обмежувальному положенні. Ці критерії, у свою чергу, необхідно розуміти таким чином, «щоб їх значення не виходило за межі звичайного змісту слів, які його формулюють», – зазначено у рішенні у справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства (судове рішення від 26 квітня 1979 року, п. 49) [1].

У рішенні в справі Малоун проти Сполученого Королівства (судове рішення від 02 серпня 1984 року) сутність обмежувальних положень була розкрита через тлумачення змісту словосполучення «відповідно до закону». Так ЄСПЛ визнав, що про застосування обмежень прав особи можна вести мову лише тоді, коли в національному законодавстві певної країни існує засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, захищені пунктом 1 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (п. 67) [2].

У законі, відповідно, в достатньо чітких формулюваннях мають бути визначені обсяг і порядок здійснення владних повноважень, з урахуванням законної мети кожної дії, щоб забезпечити особі відповідний захист від незаконного чи свавільного втручання з боку державних органів» [3, с. 65].

Формулювання «доступності закону» розкривається як надання постійного вільного доступу до його змісту будь-якій зацікавленій особі, яка змогла б за власним бажанням попередньо передбачити наслідки застосування до себе відповідних його положень.

Таким чином підзаконні нормативно-правові акти, в яких встановлюються обмеження прав чи свобод особи, тим більше нормативно-правові акти, яким надано певний гриф обмеження доступу, не мають ознаки доступності. З огляду на це можна стверджувати, що лише законом можуть встановлюватися обмеження прав та свобод. Так відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина. При цьому у ч. 3 ст. 106 Основного Закону закріплено, що Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

З огляду на зміст ст.ст. 2–5 Закону України «Про санкції» можна дійти висновку, що санкції, як окремі обмеження прав та свобод особи, визначено у положеннях чинного законодавства. Водночас актуальними проблемами їх застосування є ефективність внутрішньодержавних механізмів оскарження. Так за інформацією судді Великої Палати Верховного Суду Ткачука Олега Степановича станом на липень 2024 року в провадженні Верховного Суду із 2017 року перебувала 461 справа стосовно оскарження указів Президента України щодо застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). Із них 256 справ досі перебувають на розгляді. Велика Палата Верховного Суду як суду апеляційної інстанції розглянула 44 справи. При цьому за результатами розгляду таких справ Верховний Суд ухвалив 27 рішень про відмову в задоволенні позову, і лише одне – про задоволення позову, 46 рішень було ухвалено про закриття проваджень, три рішення – про відмову у відкритті проваджень, 67 рішень – про залишення позовної заяви без розгляду і 61 – про повернення позовної заяви. Основною причиною такого стану є те, що «рішення ВС загалом ґрунтуються на тому, що при введенні в дію рішення РНБО України про застосування санкцій Президент як гарант Конституції, якому народом України надано представницький мандат і який відповідно до Основного Закону України має повноваження вводити в дію рішення РНБО України, самостійно оцінює наявність та достатність підстав для введення санкцій» [4]. Таким чином прийняття рішення про введення обмежень прав та свобод щодо окремої особи в нашій країні залежить виключно від волі Президента України, який реалізує свої представницькі повноваження. Водночас стан із оскарженням таких обмежень навряд чи можна визнати ефективним засобом захисту прав та свобод особи, адже відповідні рішення, апіорі, визнаються законними так як за своєю природою вони були ухвалені від імені українського народу. При цьому вирішальне значення щодо неможливості оскарження застосованих санкцій відіграє й правова позиція Верховного Суду, який вважає, що застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів не є видом (формою, засобом, механізмом) відповідальності, оскільки дії, за фактом реалізації яких вони застосовуються до суб'єкта, «в більшості випадків не містять ознак вольового протиправного порушення заборон, визначених відповідним законодавством, для кваліфікації якого необхідно встановити ознаки складу правопорушення» [5]. Крім того у постанові від 06 липня 2023 року, ухваленій у справі № 9901/376/21 та постанові від 27 серпня 2024 року, ухваленій у справі № 800/162/16, Велика Палата Верховного Суду переконує, що обмежувальні заходи передбачені Законом України «Про санкції» не є видом покарання чи відповідальності осіб, які становлять для України загрозу через посягання на її національні інтереси, національну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність [6]. З огляду на такі висновки складається так, що адміністративні суди не мають повноважень оцінювати рішення Президента щодо ризиків, які стали підставою для застосування санкцій, а тому при розгляді справ про оскарження рішення суб'єкта владних повноважень про застосування обмежувальних заходів суди можуть лише перевірити дотримання меж відповідної дискреції, а також процедури введення санкцій [6]. Зважаючи на «можливості» такого оскарження санкцій в нашій країні, його застосування навряд чи можна визнати ефективним засобом захисту у розумінні змісту ст. 13 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, адже факт застосування обмежувальних заходів із моменту їх введення вже визнається абсолютно вірним.

Крім проблем із оскарженням, труднощі у належному застосуванні санкцій ще й тісно пов'язуються із необхідністю дотримання вимоги про їх тимчасовість. Адже обмеження прав і свобод повинні застосовуватися лише на певний термін, а потім вони мають обов'язково скасовуватися. Припинення дії обмежень пов'язується із відновленням належного стану з приводу визнання й поваги прав інших осіб, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту демократичного суспільства (ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини). Таким чином застосування обмежень має певні часові межі: їх початок пов'язується із порушенням нормального стану речей у суспільстві, а закінчення – із відновленням. Як приклад порушення вимоги тимчасовості обмежень, можна навести справу Акдівар проти Туреччини (судове рішення ЄСПЛ від 1996 року), де дії уряду Туреччини визнані такими, що порушили вимоги ст. 8 Конвенції про захист

прав людини та основоположних свобод, так як внаслідок їх застосування – навмисно вчиненою державними посадовими особами пожежею, – назавжди було знищено будинки людей, які не хотіли добровільно переселятися в іншу місцевість (п. 88) [6]. Зважаючи на вимоги по дотриманню тимчасовості обмежень, санкції навряд чи можна визнати тимчасовими заходи по обмеженню прав особи, коли їх застосовуються на строк у 10 і більше років, або безстроково.

У ст. 10 Загальної декларації прав людини вказано, що кожна людина для визначення її прав та обов'язків, для встановлення обґрунтованості пред'явленого кримінального обвинувачення має право на відкритий розгляд справи незалежним та неупередженим судом, із дотриманням всіх справедливих вимог. Вказане право передбачене також у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Відповідно до цього права, лише суд наділений повноваженнями санкціонувати обмеження прав та свобод. Письмовий дозвіл суду має бути єдиною юридичною підставою для позбавлення свободи особи чи застосування до неї інших обмежень. Зважаючи на закріплені у Законі України «Про санкції» підстави та порядок застосування обмежувальних заходів та особливості їх оскарження, викликає питання чи не схожі ці заходи за змістом із проявами свавільного порушення державою прав особи, насамперед права, передбаченого статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод? Адже застосування санкцій відбувається в індивідуальному порядку та у позасудовий спосіб.

Вимогами ст. 8 Загальної декларації прав людини передбачено право кожного на ефективне поновлення основних прав компетентними національними судами, у випадках порушення. Тобто застосуванню будь-яких обмежень прав чи свобод особи має обов'язково передувати утворення механізму їх відновлення, у випадку можливого незаконного порушення. Та, наприклад, у справі Ювіг проти Франції (1990 року) неприпустимим вважалося використання як доказів записів телефонних розмов через те, що у самому законодавстві не передбачалося механізму знищення їх матеріальних носіїв, у випадку коли особу виправдано [8, с. 15].

Слід також зауважити, що головне місце у механізмі поновлення прав і свобод особи має займати суд. Так у справі Аксой проти Туреччини (1996 року) Європейський суд з прав людини зазначив, що поняття «ефективного засобу правового захисту» (що використовується у ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) має включати в себе окрім виплати компенсації, у тих випадках, коли це є необхідним, ще й детальне та ефективне розслідування, яке повинне відтворити справжній стан речей, а також встановити винних та забезпечити їх покарання на підставі рішення суду (п. 98) [9]. Тобто обов'язковою умовою правового захисту від порушень прав і свобод особи є не лише їх повне поновлення, а й встановлення та покарання осіб, винних у цьому. Очевидно, що виконання такої умови по відношенню санкцій в нашій країні є проблематичним, оскільки накладення відповідних обмежень прав та свобод відбувається на підставі указів особи, яка має правовий імунітет.

Слід зазначити, що прийняття свого часу низки міжнародних нормативно-правових актів гуманного спрямування значно сприяло розвитку внутрішнього законодавства країн щодо забезпечення прав особи. Адже після цього взаємовідносини між державою та її громадянином вже не розглядалися як внутрішня справа окремої країни.

Висновки. На міжнародному рівні вироблені критерії законності та обґрунтованості застосування примусу. Згідно із вимогами основних міжнародних нормативно-правових актів, законним та обґрунтованим застосування примусу буде тоді, коли воно: матиме правову основу, є пропорційними (відповідними) шкоді, спричиненої особою, є тимчасовим, не припускає будь-якої дискримінації, є підконтрольним суду і може у законний спосіб бути оскарженим, не застосовуються до кола абсолютно недоторканих прав і свобод, вчиняється лише після того, як вже є розроблений та використовується механізм поновлення порушених прав і свобод. Підстави та порядок застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів, передбачених положеннями Закону України «Про санкції», а також порядок їх оскарження надають право стверджувати про гостру потребу у розробці дієвих заходів, спрямованих на ефективний захист прав та свобод особи, яка тимчасово отримала статус «підсанкційної». Подальшими розвідками з розглянутої проблематики є: співвідношення обмежень прав і свобод особи закріплених у КПК України та санкційному законодавстві із обмеженнями, передбаченими основними міжнародними нормативно-правовими актами, дослідження змісту примусу у кримінальному процесі та його співвідношення із примусовими заходами санкційного законодавства тощо

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства («Sunday Times» v. United Kingdom). URL: <https://www.ucpi.org.uk/wp-content/uploads/2018/03/The-Sunday-Times-v-The-United-Kingdom-A30-1979-80-2-E.H.R.R.-245.pdf> (дата звернення 15.03.2025).

2. «Малоун проти Сполученого Королівства» («Malone v. United Kingdom»). URL: <http://lawyer.khpg.org/1528863899> (дата звернення 15.03.2025).
3. Донна Гом'єн. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Переклад Т. Іваненко та О. Павличенка. Львів: Кальварія, 2000. 182 с.
4. Суддя Великої Палати Верховного Суду розповів про практику ВС у справах щодо оскарження санкцій, запроваджених РНБО України. *Офіційний сайт Верховного Суду*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1636273/> (дата звернення 15.03.2025).
5. Рішення Великої Палати Верховного Суду в 2024 році: права людини і захист національних інтересів. *Українська правда*. 20 січня 2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/01/20/7494123/> (дата звернення 15.03.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 серпня 2024 року, ухвалена у справі № 800/162/16, п. 98. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122434173> (дата звернення 15.03.2025).
7. «Акдивар та інші проти Туреччини» («Akdivar and others v. Turkey») URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/akdyvar-akdivar-y-drugye-protiv-turtsyy/> (дата звернення 15.03.2025).
8. Прослуховування телефонів у міжнародному праві та законодавстві одинадцяти європейських країн / упоряд. Є.Є. Захаров. Харків: Фоліо, 1999. 152 с.
9. «Аксой проти Туреччини» («Aksoy and others v. Turkey») URL: <https://europeancourt.org/ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/aksoj-protiv-turcii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (дата звернення 15.03.2025).